

7. Ротмистров В. Г. Сущность засухи по данным Одесского опытного поля. – Одесса, 1913. – 28 с.

8. Ротмистров В. Г. Корневая система. – Харьков: Книжное издательство, 1927. – 64 с.

9. Ротмистров В. Г. Одесское опытное поле Императорского общества сельского хозяйства южной России в 1911 году: краткий отчет. – Одесса: С. Н. Скарлато, 1913. – 98 с.

10. Ротмистров В. Г. О глубине порыхления черноземов // Земледельческая газета. – 1914. – №1(3). – С.2–3.

11. Достижения сельскохозяйственных опытных станций Украины. Под ред. В. И. Румянцев. – Харьков: Радянський селянин, 1928. – 375 с.

12. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.296. – 49 арк.

13. Коваленко Н. П. Науково-організаційна діяльність Координаційно-методичної ради УАСГН, МСГ УРСР, ПВ ВАСГНІЛ та УААН з проблем сівозмін у системах землеробства України (1956–2010 рр.). – Київ: ФОП Корзун Д. Ю., 2011. – 90 с.

14. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.13. – Спр.313. – 204 арк.

15. Одесский сельскохозяйственный институт. Краткий очерк (1918–1968). – Одесса, 1968. – 71 с.

16. ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.20. – Спр.206. – 274 арк.

References

1. Bojko P. I., Borodan' V. O., Kovalenko N. P. Ekologichno zbalansovani sivozminy – osnova biologichnogo zemlerobstva // Visnyk agrarnoi' nauky. – 2005. – №2. – С.9–13.

2. Stecyshyn P. O., Pyndus V. V., Rekunenko V. V. Osnovy organichnogo vyrobnytva. – Vinnytsja: Nova knyga, 2011. – 552 s.

3. Pysarenko V. M., Pysarenko P. V., Ponomarenko S. V. Organichne zemlerobstvo dlja pryvatnogo sektora. – Poltava, 2017. – 140 s.

4. Pysarenko V. M., Antonec' A. S., Pysarenko P. V. Systema organichnogo zemlerobstva agroekologa Semena Antoncja. – Poltava, 2017. – 124 s.

5. Kovalenko N. P. Stanovlennja ta rozvytok nauko-organizacijnyh osnov zastosuvannja vitchyznjanyh sivozmin u systemah zemlerobstva (druga polovyna XIX – pochatok XXI st.): monografija. – Kyi'v: TOV «Nilan-LTD», 2014. – 490 s.

6. Kovalenko N. P. Naukovi osnovy stanovlennja ta rozvytku zemlerobstva v Ukraini // Visnyk agrarnoi' nauky. – 2017. Special'nyj vypusk (traven'). – С.60–66.

7. Rotmistrov V. G. Sushhnost' zasuhi po dannym Odesskogo opytnogo polja. – Odessa, 1913. – 28 s.

8. Rotmistrov V. G. Kornevaja sistema. – Har'kov: Knizhnoe izdatel'stvo, 1927. – 64 s.

9. Rotmistrov V. G. Odesskoe opytное pole Imperatorskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva juzhnoj Rossii v 1911 godu: kratkij otchet. – Odessa: S. N. Skarlato, 1913. – 98 s.

10. Rotmistrov V. G. O glubine poryhlenija chernozemov // Zemledel'cheskaja gazeta. – 1914. – №1(3). – С.2–3.

11. Dostizhenija sel'skhozjajstvennyh opytnykh stancij Ukrainy. Pod red. V. I. Rumjanceva. – Har'kov: Radjans'kij seljanin, 1928. – 375 s.

12. CDAVO Ukrainy. – F.27. – Op.6. – Spr.296. – 49 ark.

13. Kovalenko N. P. Naukovo-organizacijna dijal'nist' Koordynacijno-metodychnoi' rady UASGN, MSG URSR, PV VASGNIL ta UAAN z problem sivozmin u systemah zemlerobstva Ukrainy (1956–2010 rr.). – Kyi'v: FOP Korzun D. Ju., 2011. – 90 s.

14. CDAVO Ukrainy. – F.R-2. – Op.13. – Spr.313. – 204 ark.

15. Odesskij sel'skhozjajstvennyj institut. Kratkij ocherk (1918–1968). – Odessa, 1968. – 71 s.

16. CDAVO Ukrainy. – F.R-27. – Op.20. – Spr.206. – 274 ark.

Orehivskyi V. D., Candidate of Engineering Sciences, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), Orekhovskiy@gmail.com

Evolution of scientifically-organizational bases of organic agriculture in South Steppe of Ukraine in the end XIX – at the beginning XXI of centuries

The features of activity of scientists of research establishments and their payment are set in working of theoretical-methodological and practical bases of organic agriculture in the droughty terms of South Steppe of Ukraine. It is found out, that in droughty south Steppe of Ukraine important for growing ecologically of clean products is application of the system of effective natural measures of organic

agriculture: scientifically reasonable duty of agricultural cultures in crop rotations, black and busy pairs, rational till of soil, organic fertilizer, after reaping bits and pieces, leading out of sorts of cultures, proof to the droughts, illnesses and wreckers. Introduction of organic agriculture will assist to optimal development of cultural plants and it is sent to inhibition of development of harmful organisms and will not require application of poisonous substances.

Keywords: evolution, scientifically-organizational bases, organic agriculture, natural measures, fertility of soil, ecologically clean products.

* * *

УДК 376–056.264–053.4

Козак О. В.,

здобувач кафедри етнології та краєзнавства,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
kafetno@ukr.net

Внесок родини Богдана і Варвари Ханенків у розвиток матеріальної і духовної культури українського народу

У контексті національно-культурного руху в Україні останньої чверті XIX – початок XX ст. висвітлюється підприємницька діяльність, доброчинність, меценатство і колекціонування родини Богдана і Варвари Ханенків, які сприяли розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва, початкової та загальної професійної освіти, наукових знань і музейної справи.

Ключові слова: доброчинність, колекціонування, меценатство, промислове і сільськогосподарське виробництво, освіта, музейна справа.

Ліквідація рабовласницького формою, змістом і характером кріпосництва в Російській імперії 1861 р. спричинила утвердження приватної власності й бурхливий розвиток підприємництва, поступове становлення ринкової економіки забезпечених відповідною системою політичних і правових реформ 60–70 років XIX ст. та створенням соціокультурних інститутів.

Промислове купецтво, дворянство й заможні представники селянства завдяки надбаному капіталу в підприємницькій діяльності, усвідомлюючи свою економічну й соціальну потугу прагнули також до самоутвердження засобами доброчинності, меценатства і колекціонування.

Розвиток товарного виробництва на українських землях обумовив розширення завдань, удосконалення форм і змісту доброчинності, яка стала доступною для представників різних соціальних станів. У 1862 р. імперія законодавчим актом передала право затвердження статутів доброчинних товариств міністерству внутрішніх справ [29, с. 26]. Завдяки посиленню доброчинності в суспільстві, лише протягом 1861–1863 рр. до Міністерства внутрішніх справ Росії надійшли клопотання про дозвіл на відкриття 43 благодійних товариств і товариств взаємодопомоги – більше ніж за 30 років царювання Миколи I (1825–1855) [19, с. 286].

Громадська доброчинність на українських землях була спрямована не лише на задоволення життєвих потреб знедолених верств населення: відкриття лікарень, дитячих садків і будинків, притулків для бездомних і калік, а також на розвиток культури: спорудження церков, створення шкіл початкової, середньої та професійної освіти, вищих навчальних закладів, музеїв і бібліотек, фінансування наукових досліджень.

Серед родин видатних українських добродійників Терещенків, Тарнавських, Харитоненків, Симиренків,

Бродських, Галаганів, Дегтярових, Попових, Демидових, Фундукля та інших розмаїттям напрямів, форм і змісту доброчинності виділялася родина Богдана і Варвари Ханенків.

Богдан Ханенко народився в сім'ї праправнука М. Д. Ханенка – Івана Івановича – поручика, почесного доглядача й почесного опікуна Новгород–Сіверського повітового училища, а згодом колезького секретаря у відомстві Міністерства народної освіти імперії [16, с. 17]. Його мати була дочкою генерал-майора Нілуса – Катерина Богданівна [42. – Оп. 12. – Спр. 399. – арк. 1–23в]. Крім Богдана вона народила йому ще трьох дітей: Катерину, Софію та Івана [16, с. 19].

Найбільші заслуги перед українським народом і його культурою має Богдан Іванович Ханенко (23.01.1849 – 26.05.1917). Він вирослав у родовому маєтку Лотоки Суразького повіту Чернігівської губернії (нині с. Латаки Брянської губернії РФ). Навчався у Московських гімназій №1 на правничому факультеті імперського університету, який закінчив 1871 р., а у 1873 р. здобув наукову ступінь кандидата права. До 1876 р. займав посаду столичного мирового судді по виборах до Петербурзької міської загальної думи. У 1874 р. Б. Ханенко одружився з дочкою видатного українського підприємця й благодійника Миколи Терещенка – Варварою. Протягом 1876–1881 рр. працював суддею окружного суду у Варшаві. Там він отримав змогу відвідувати найбільші художні галереї Італії, Нідерландів, Німеччини, Франції та інших країн, вивчати образотворче мистецтво Європи і розпочати колекційну діяльність [26, с. 63].

У 1881 р. Б. Ханенко залишає службу, мешкає переважно в Києві і приймає активну участь в розвитку підприємництва, фінансовому та громадському житті на українських землях й імперії загалом.

Богдан і Варвара Ханенко, як власники великих маєтностей, ще з 1880 р. розпочинають діяльність щодо створення на базі новітньої агротехніки взірцевих землеробських господарств. 1890 р. Б. Ханенка обрали дійсним членом Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, де він ініціював створення у 1892 р. Комісії і розробляє програму її діяльності з налагодження співпраці з європейськими виробниками сільськогосподарської продукції, щоб уникнути значної кількості посередників і падіння цін при її експорті з України [25, с. 95].

У 1892 р. Б. Ханенко як землевласник Подільської губернії спільно з власниками великих земельних угідь у Київській – О. М. Терещенком і Волинській – графом О. І. Коновнициним створили Південноросійське товариство сприяння землеробству і сільській промисловості (Землеробський синдикат) в українських губерніях. Головою і директором–розпорядником товариства обрали Б. Ханенка [40, с. 3–5].

На початку 80–х років родина Терещенків довірила йому очолити товариство бурякоцукрових і рафінадних заводів братів Терещенків у Києві, яке було засноване 1870 р. [38, с. 3]. 20 жовтня 1896 р. з ініціативи товариства й власників інших цукрових заводів імперії були проведені збори виробників цукру, де створили комісію для розробки статуту Всеросійського товариства цукрозаводчиків, до якої увійшов і Б. Ханенко. Статут був схвалений царським урядом і першим зібранням товариства 26 серпня 1897 р. Було обрано його

правління, до складу якого увійшов Б. Ханенко, як один із організаторів [10, арк. 1; 11, арк. 23в].

Ханенко Б. І. приймав активну участь у роботі Київської біржі створеній 1869 року [4, с. 1–26], а після схвалення імператором і підписання керівником справами Комітету міністрів уряду статським секретарем Мансуровим 28 листопада 1880 р. її нового статуту, неодноразово обирався до складу правління, яке переобиралося кожні три роки [37, с. 3–6]. Він, як постійний член Київського біржового комітету, лише протягом 1898–1899 рр. запропонував низку рішень щодо зниження ціни на мінеральне паливо, зокрема шляхом збільшення видобутку вугілля в Донецькому басейні за рахунок збільшення фінансування вуглевидобувної галузі, що спричинило відкриття нових шахт і рудників; надання пільг приватним особам і установам для проведення розвідки надр і пошуку на державних і громадських землях вугілля, нафти й іншого палива та налагодження їх видобутку, що сприяло зменшенню їх ціни й обсягів імпорту. Вжиті заходи, на його думку, мали зняти загрозу розвитку промисловості на українських землях й в імперії загалом [21, с. 68–69].

Очолюючи з 1905 р. Київський комітет торгівлі і мануфактури, Б. Ханенко спільно з Київським біржовим комітетом звернулися до Міністра фінансів Росії з пропозиціями щодо удосконалення роботи бірж, залучення їх до промислового виробництва й надання права членства у біржових товариствах представникам промисловості, торгівлі, сільськогосподарських підприємств і господарств. Він брав участь у розробці пропозицій щодо удосконалення торговельного права, зокрема: надання арбітражним комісіям законодавчих санкцій, а їх рішенням обов'язкову силу; визначення кола відомчості цих комісій; дозволу судам позачергово вирішувати суперечки, що виникають в торгівлі продукцією сільського господарства тощо [22, с. 14, 20, 37, 51].

Богдан Ханенко з 1901 р. обирався членом Державної ради Російської імперії від промисловців, представником Київського біржового комітету в Особливу нараду департаменту залізних доріг справ Міністерства фінансів для вирішення питання обкладання тимчасовим податком вантажів і пасажирів, які перевозяться внутрішніми водними шляхами. У 1911 р. брав участь в роботі Російської експертної палати щодо перегляду торговельного договору з Німеччиною, а також вирішенні інших важливих справ держави [8, арк. 33в; 24, с. 37; 25, с. 32].

Успішний підприємець і землевласник Б. Ханенко входив до правління Російського торгово–промислового і декількох київських банків, що сприяло розгортанню з дружиною Варварою великої доброчинності, меценатства й колекціонування, зокрема фінансування й організацію початкової і професійної освіти, наукових досліджень, виставок образотворчого мистецтва й товарів художніх промислів, створення музеїв.

Оселившись у Києві на початку 80–х років він дав сувору, проте досить об'єктивну оцінку культурного життя міста: «Інтересу до мистецтва в київському суспільстві у той час не було..., нічого не робилося, хоч і велися розмови на тему розвитку мистецтва» [1, с. 34].

Натомість, завдячуючи наростанню доброчинності, меценатства й колекціонування українських підпри-

емців, купців й інших заможних людей у другій половині XIX ст., значні кошти були вкладені у розвиток духовної культури народу. На пожертви М. Терещенка, його дружини Пелагеї та сина Олександра були збудовані й утримувалися дві церковно-парафіяльні школи у селах Луці і Горбовичі поблизу Києва, Шпитяхах – Васильківського й Самгородку – Сквирського повітів [28, с. 300, 457]. Варвара і Богдан Ханенки фінансували спорудження, організацію навчального процесу й утримання вчителів двокласного училища в селі Райгород Черкаського повіту; церковно-парафіяльної, а згодом державної загальноосвітньої школи з ремісничим відділенням в Оленівці Васильківського повіту і чотирьохкласної школи в Могильному Хущуватської волості на Поділлі. На кошти Варвари Миколаївни були створені й утримувалися 6 сільських майстерень народних художніх промислів, вироби яких були удостоєні найвищих нагород на міжнародних виставках у Парижі, Лондоні, Петербурзі, Москві Вона ж у 1907 р. організувала й очолила Київське кустарне товариство [41, арк. 95–100; 42. – Оп. 210. – Спр. 83. – арк. 29–39, 45–48; 3].

Третього грудня 1913 р. газета «Киевлянин» повідомила, що «землевласниця В. Ханенко виявила бажання передати Київському губернському земству завідування створеними нею шістьма сільськими майстернями кустарної промисловості», які були забезпечені власними приміщеннями, значними обіговими засобами і технічним обладнанням. Майстерні й вироблена в них продукція «стали надзвичайно популярними серед населення та вельми корисними для нього і вимагали комплексного підходу до організації роботи їх трудових колективів» наголошував літературно-політичний орган Південно-Західного краю імперії.

У 1896 р. Б. Ханенко очолив Товариство поширення нижчої (початкової) освіти в Києві (з 1901 р. Товариство поширення комерційної освіти); а 15 листопада 1897 р. за ініціативи і кошти родин М. Терещенка та Б. і В. Ханенків й інших доброчинників було відкрито Чоловічу торгівельну школу і торгівельні класи. Згодом, у 1899 р. вони створили першу в імперії Жіночу торгівельну школу. Чоловіча школа на початку XX ст. буде перетворена на Перше київське комерційне училище з 7-річним терміном навчання [27, с. 4–5].

Організаторські здібності Б. Ханенка проявлені на посаді голови правління Товариства поширення комерційної освіти і пожертви підприємців-меценатів сприяли відкриттю у 1908 р. на Бібіковському бульварі в буд. №24 (бульвар Т. Шевченка) Комерційного інституту, який прийняв на навчання 991 студента, з них 204 жінки, а також десятки вільних слухачів [5, арк. 283в].

Незаперечний внесок роду Ханенків, зокрема подружжя Варвари та Богдана, у розвиток наукових знань в Україні. Їх доброчинність, колекційна, меценатська й організаційна діяльність, зокрема Богдана Івановича на посаді голови Товариства старожитностей і мистецтв, члена Імператорської археологічної комісії, Антропологічного товариства в Парижі, Петербурзької академії мистецтв, Одеського товариства історії та старожитностей, Історичного товариства Нестора-літописця Київського університету Св. Володимира, Церковно-археологічного товариства Київської духовної

академії, сприяла активному пошуку археологами й істориками нових джерел для написання історії нашої Батьківщини, а художниками і мистецтвознавцями реставрації стародруків, ікон, картин, культових споруд та інших пам'яток культури українського та інших народів світу. Родина Б. і В. Ханенків фінансувала дослідження вчених і мистецтвознавців, художників і архітекторів, видання наукових збірників, альбомів та каталогів зібрань музеїв і виставок, проведення археологічних з'їздів тощо [9, арк. 1–4; 2. – Спр. 1. – арк. 1–69; Спр. 2. – арк. 1–27; Спр. 11. – арк. 1–49; Спр. 12. – арк. 1–43; Спр. 13. – арк. 1–18; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36].

Подружжя Ханенків зробило вагомий внесок у збереження й популяризацію культурної спадщини українського народу і країн Європи. Вони доклали значних зусиль і пожертв на зібрання протягом понад 40 років близько 400 картин живопису європейських художників, більш як 8 тис. гравюр, близько 700 творів мистецтва народів зарубіжного Сходу, понад 300 виробів із золота та срібла. Із них близько 3000 археологічних артефактів, зброї, декоративно-вжиткових виробів, ікон, хрестів кам'яних і бронзових віків, доби Трипільської цивілізації, скіфів, слов'ян і Київської Русі [30–36; 6, с. 344–345].

У 1887 р. Ханенки започаткували створення власного музею в збудованому особняку по вулиці Терещенківській, 15, де розмістили мистецьке зібрання і бібліотеку. Сьогодні це Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Їх музей став унікальним явищем в культурному житті Києва й Російської імперії. У каталозі найкращих експонатів музею виданому родиною у 1896 р. налічувалося 396 картин французької, італійської, голландської, фламандської, іспанської та німецької шкіл живопису [39, с. 178–192].

На початку XX ст. музей Б. і В. Ханенків був відомий не лише в імперії, а й Європі. Його зали налічували близько 1200 картин (роботи Белліні, Ван Дейка, Веронезе, Давіда, Джотто, Енгра, Караваджо, Перуджино, Сурбарана), а бібліотека понад 3 тис. творів образотворчого мистецтва і мистецтвознавчих праць. Його справедливо називали Київським Ермітажем [17, с. 66; 15, с. 38–41].

Богдан Ханенко, вчені В. Антонович, О. Лазаревський, В. Хвойка, А. Прахов, меценати з родини Терещенків, В. Тарновський, В. Кочубей, Л. Бродський та інші прийняли активну участь у створенні музею в Києві. Втілення задуму поклали на Товариство старожитностей і мистецтв, яке було створене 2 січня 1897 р. Його очолила графиня М. Мусіна-Пушкіна. У квітні товариство схвалило рішення про вибір місця, на розі вулиць Хрещатик і Олександрівської навпроти кафе Шато-де-Флер і створення конкурсної змагальної групи архітекторів – розробників проекту будівництва музею у складі барона Розена, П. Бойцова, Е. Браумана, В. Ніколаєва, Я. Кривцова і В. Городецького, а також будівельної комісії на чолі з віце-головою Б. Ханенком, яка очолить його будівництво [12, арк. 3].

У березні 1898 р. товариство відсторонило архітектора В. Ніколаєва від розробки проекту і обрало архітектором будівництва музею В. Городецького, який завершить проектування і спорудження основних приміщень установи в 1899 р. за винагороду в 7000 руб. [12, арк. 21–

22, 29]. У серпні 1899 р. голова товариства Б. Ханенко освятив будинок і урочисто відкрив організовану ним виставку археологічних колекцій від кам'яного віку до доби Київської Русі, присвячену початку роботи XI Всеросійського з'їзду археологів. На виставці була представлена колекція 2017 артефактів із розкопок В. Хвойка, придбання якої організував Б. Ханенко за 5000 руб., пожертвуваних тестем М. Терещенком [12, арк. 49, 76зв].

Товариство старожитностей і мистецтв протягом 1897–1903 років збило на будівництво музею понад 300 тис. руб., з них від імператора 100 тис., міської думи – 2 тис. і державної казни – 1,5 тис. Також було зібрано 16432 археологічних пам'яток, творів мистецтва і художньо–промислових виробів на суму понад 54686 руб. Подружжя Ханенків передало музею 3145 археологічних предметів на 70 тис. руб. Окрім щорічних поточних пожертв на добудову й утримання музею Богдан Іванович передав весь свій готівковий капітал у сумі 100 тис. руб. з процентами. Офіційне освячення і відкриття Київського художньо–промислового і наукового музею імені государя імператора Миколи Олександровича відбувалося протягом 28 грудня 1904 – 8 січня 1905 р. [12, арк. 76зв–77зв; 13, арк. 63, 113, 186; 20, с. 8–10; 43, с. 57; 17, с. 68].

З 1906 р. Б. Ханенко як голова правління Товариства старожитностей і мистецтв наполегливо добивався підпорядкування музею одному із міністерств імперського уряду. Лише 1909 р. музею виділили щорічну субсидію – 6 тис. руб. і передали на баланс Міністерства торгівлі та промисловості. Було схвалено Статут і обрано Комітет завідування справами музею, який очолив Б. Ханенко [12, арк. 165зв; 43, с. 55].

Доброчинність, колекційна і організаційна діяльність родини Б. і В. Ханенків, їх унікальне зібрання творів образотворчого й народно–декоративного мистецтва, археологічних знахідок стали вирішальними не лише у створенні власного музею, який у незалежній Україні отримав гідне визнання та їх ім'я, а також Національного музею історії України і Національного художнього музею України, що утворилися на базі Київського художньо–промислового і наукового музею. Колекції Ханенків були основою для створення у 1964 р. Музею історичних коштовностей та Державного музею українського народно–декоративного мистецтва. Немало пам'яток мистецтва і старовини з їх зібрання знаходяться у Київському музеї російського мистецтва, Державному музеї–заповіднику Києво–Печерська лавра, Полтавському краєзнавчому, Одеському археологічному, центральних музеях Росії, викрадені у період німецько–радянської війни 1941–1945 рр. [43, с. 57].

Доброчинність і меценатська діяльність родини Б. і В. Ханенків виходила за межі Києва. Богдан Іванович сприяв створенню Чернігівського музею українських старожитностей імені В. В. Тарновського, який відкрили у 1902 р. [39, с. 191].

Славний нащадок гетьмансько–старшинського роду зробив вагомий внесок у розвиток економіки імперії. Як член верхньої законодавчої палати Державної ради Росії він був ініціатором й розробником низки законів, що сприяли нормативно–правовому забезпеченню підприємницької діяльності в промисловості та сільському господарстві, зокрема удосконалення податків

у промисловому виробництві, роботи губернських і повітових земських установ у вирішенні проблем селянських землеволодінь і землепорядкування на українських землях, створення зразкових європейського типу землеробських господарств, відповідно до постанови уряду про «Положення про губернські і повітові земські установи» від 12 червня 1890 р. [8, арк. 3–3зв].

Б. Ханенко був ініціатором створення і членом Південноросійського товариства сприяння землеробству й сільськогосподарській промисловості та Всеросійського товариства цукрозаводчиків, головою правління буряково–цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків та Київського комітету торгівлі і мануфактури, членом Київського біржового товариства, Ради з'їздів представників торгівлі і Промисловості в Петербурзі, Ради російського торгово–промислового та інших банків, приймав участь в роботі різних комісій з питань правової політики й господарської діяльності в імперії, зокрема щодо збільшення виробництва цукру, видобутку вугілля за рахунок удосконалення технологічних процесів і розширення виробничої бази та зменшення мита на експорт цукру й імпорт вугілля, широкого використання водного і залізничного транспорту за рахунок розширення його інфраструктури, що сприяло розвитку промисловості на українських землях [21, с. 68–69; 23, с. 28; 17, с. 66].

У 1916 р. важкохворий Б. Ханенко склав заповіт про передачу Києву палацу з музеєм і бібліотекою, де було зібрано надзвичайної ціни колекцію живопису і скульптури, гравюр, порцеляни і майоліку, старовинні меблі, золото Київської Русі та Візантійської імперії, ікони української і російської православних церков, предмети ужиткового мистецтва тощо. 26 травня 1917 р. Б. Ханенко помер.

Справу Богдана Івановича продовжила його дружина Варвара Миколаївна. Вона повернула до свого музею частину колекції, що знаходилася на зберіганні в Петрограді й Москві. Її намагання відкрити музей за Центральної Ради УНР не мали успіху. У грудні 1918 р. за владі Директорії В. Ханенко подарувала свій палац, бібліотеку і колекцію, заснованій гетьманським урядом П. Скоропадського, Українській академії наук. Її основними вимогами було: надання музею ім'я Богдана і Варвари Ханенків; заклад має бути доступним для всіх верств населення; створення при музею Інституту історії мистецтв; по життєве право працювати в музеї і займати для житла у власному будинку №15 на Терещенківській вулиці (названа на честь її роду) приміщення на власний розсуд [17, с. 70].

Війна радянської Росії і проімперських контрреволюційних сил проти УНР завершилася перемогою більшовиків. Радянська влада націоналізувала музей, бібліотеку, колекцію і всі житлові приміщення, виселивши з них Варвару Ханенко і її сестру Ольгу. Видатна українська благодійниця, яка разом з чоловіком збила і зберегла для рідного народу унікальну колекцію мистецьких цінностей, сприяла розвитку підприємництва, зокрема в сільському господарстві, кустарних промислів і ремесел, на власні кошти створила початкові й професійні школи, майстерні для навчання дітей селян і міських мешканців, доживала віку бідуючи, голодуючи, хворіючи, у помешканні своєї служниці [17, с. 70].

Варвара Ханенко із роду видатних підприємців і доброчинників Терещенків померла 7 травня 1922 р. Похована на території Видубицького монастиря поряд з чоловіком – Богданом Ханенком.

Підсумовуючи, слід наголосити, що підприємницька діяльність і доброчинність родини Богдана і Варвари Ханенків наприкінці XIX – початку XX ст. наповнилася новими соціальними пріоритетами, організаційними формами і напрямками застосування, де переважали ідеали краси, гуманізму і високої моралі, прагнення просвіти і самовдосконалення своїх співвітчизників, поліпшення їх важкого колоніального становища в Російській імперії.

Глибокі знання Богдана Івановича в галузі права, талант організатора і підприємця та ініціативність й жертвність, любов до рідної землі, «стремління до громадської користі» (девиз родового герба Терещенків – О. К.) Варвари Миколаївни сприяли нормативно–правовому забезпеченню промислового і сільськогосподарського виробництва, зокрема удосконаленню технологічних процесів і розширенню виробництва цукру, видобутку вугілля, удосконаленню агротехніки вирощування зернових культур і садівництва, створенню зразкових землеробських господарств європейського типу.

Колекція родини Ханенків археологічного матеріалу, предметів образотворчого мистецтва нашого і європейських народів, великі пожертви на створення музеїв для їх популяризації й розвиток національної історії, етнології й мистецтвознавства є яскравим прикладом безкорисливого й самовідданого служіння Україні, особливо сьогодні, коли доморошені понад 100 найбагатших олігархів не жертвують і тисячної долі своїх багатств на зміцнення обороноздатності країни й поліпшення життя народу, за рахунок якого вони нажили свої статки.

Список використаних джерел

1. Акинша Константин. Забытый меценат // Наше наследие. – 1989. – №5 (11). – С.29–38.
2. Архів Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. – Оп.1. – Спр.1; Спр.2; Спр.11; Спр.12; Спр.13.
3. Березовський В. Історичні постаті Богдан та Варвара Ханенки [Електр. ресурс]. – Режим доступу: // <https://sites.google.com/site/hayvoron>.
4. Двадцятипятилетие Киевской биржи 1869–1894. – К.: Типографія С. В. Кульженко, 1895. – 26 с.
5. Державний архів Києва. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.1.
6. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т.10: Т–Я. – К.: Наукова думка, 2013. – 784 с.: іл.
7. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М.: Университетская типография, 1899. – XIV, 1104 с.
8. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук. – Ф.3. – Спр.5290.
9. Там само. – Ф.Х. – Спр.5290.
10. Там само. – Ф.38. – Спр.317.
11. Там само. – Ф.38. – Спр.318.
12. Там само. – Ф.241. – Спр.1.
13. Там само. – Ф.241. – Спр.2.
14. Історія Русів / Укр. перекл. І. Драча. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
15. Киевский музей западного и восточного искусства: Фотопутеводитель. – К.: Мистецтво, 1986. – 159 с.
16. Ковалинський В. До родоводу Богдана Ханенка // До 150-річчя від дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената,

колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук.–практ. конф. – К.: Кий, 1999. – С.14–20.

17. Крутенко Н. Ханенки // Пам'ятки України. – 1996. – №3–4. – С.62–72.

18. Корнієнко Н. Варвара Ханенко – життя, події, факти / До 150річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею: матеріали наук.–практ. конф. / Київський музей західного та східного мистецтва. – К.: Кий, 1999. – С.36–47.

19. Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. – М., 1992. – С.286.

20. Освящение и открытие Киевского художественно–промышленного и научного музея. – К.: Типо–лит. С. В. Кульженко, 1905. – 30 с.

21. Отчет Киевского биржевого комитета за 1899 год. (Утвержден 23 января 1900 г.). – К.: Губернская типография, 1900. – 72 с.

22. Отчет Киевского биржевого комитета за 1903 год. – К.: Типография Императ. университета Св. Владимира. Акцион. о–во печ. и изд. дела Н. Т. Корчак–Новицкого, 1904. – 54 с.

23. Отчет Киевского биржевого комитета за 1908 год. (Утвержден... 7 марта 1909 г.). – К.: Типография С. Г. Слюсаренка, 1910. – 52 с.

24. Отчет Киевского биржевого комитета за 1911 год. (Утвержден 4 марта 1912 года). – К.: Типография С. Г. Слюсаревского, 1912. – 49 с.

25. Отчет Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1915 г. – К.: Типография А. Я. Неймана, 1916. – 102 с.

26. Отчет Киевского биржевого комитета за 1915 год. (Утвержден 20 апреля 1916 года). – К.: Электро–печатня «Польза», 1916. – 46 с.

27. Отчет по учебно–воспитательной части Мужской торговой школы и торговых классов имени Н. А. Терещенка. За 15 лет с 1897–8–1911–12 учеб. год. – К.: Типография Р. К. Лубовского, 1913. – 124 с.

28. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2008. – 671 с.

29. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – 1862. – Т.37. – Отд.1. – №37852. – С.26.

30. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Доба палеоліту. Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века. Вып.1 – К.: Фототипія и типография С. В. Кульженко, 1899.

31. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Вып. II. – К.: Фототипія и типография С. В. Кульженко, 1899.

32. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов (Ч. II). Вып. III. – К.: Типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 1900.

33. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Вып. IV. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1901.

34. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.). Вып. V. – К.: Фото–типография С. В. Кульженко, 1902.

35. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Побережье Черного моря. Вып. VI. – К.: Фото–типография С. В. Кульженко, 1902.

36. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. Вып. I. – К.: Фототипія и типография С. В. Кульженко, 1899; Вып. II, 1900.

37. Состав Киевской биржи. – К.: Типография император. университета Св. Владимира Н. Т. Корчак–Новицкого, 1900. – 15 с.

38. Товарищество свеклосахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко в Киеве. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1900. – 59 с. Рос. и франц. язык.

39. Україна: хронологія розвитку / НАН України. Інститут історії України. У 6 т. – Т.5. Імперська доба 1800–1917 рр. / [О. М. Донік, О. О. Крижанівська, В. Б. Молчанов та ін.]. – К.: Кріон, 2011. – 560 с.

40. Устав Южно–Русского общества поощрения земледелия и сельской промышленности. – К.: Тип. выс. утв. Т–ва печ. д. и торг. И. Н. Кушнерев и К° в Москве. Киевское отделение, 1897. – 23 с.

41. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. – Оп.635. – Спр.20.

42. Там само. – Ф.707. – Оп.12. – Спр.399; Оп.210. – Спр.83.

43. Шовкопляс Г. М. Про діяльність Б. І. Ханенка у заснуванні та історії Київського художньо–промислового і наукового музею // До 150–річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. Матеріали наук.–практ. конференції. – К., 1999. – С.51–58.

References

1. Akinsha Konstantin. Zabytyj mecenat // Nashe nasledie. – 1989. – №5 (11). – S.29–38.
2. Arhiv Nacional'nogo muzeju mystectv imeni Bogdana i Varvary Hanenkov. – Op.1. – Spr.1; Spr.2; Spr.11; Spr.12; Spr.13.
3. Berezovskij V. Istorični postati Bogdan ta Varvara Hanenky [Elektr. resurs]. – Rezhym dostupu: // <https://sites.google.com/site/hayvoron>.
4. Dvadcatypjatyletye Kievskoj byrzhzy 1869–1894. – K.: Tipografija S. V. Kul'zhenko, 1895. – 26 s.
5. Derzhavnyj arhiv Kyjeva. – F.227. – Op.1. – Spr.1.
6. Encyklopedija istorii' Ukraïny: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. T.10: T.–Ja. – K.: Naukova dumka, 2013. – 784 s.: il.
7. Jeingorn V. Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Snoshenie malorossijskogo duhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v carstvovanie Alekseja Mihajlovicha. – M.: Universitetskaja tipografija, 1899. – XIV, 1104 s.
8. Instytut rukopysiv Central'noi' naukovoï biblioteki im. V. I. Vernadskogo Nacional'noi' akademii' nauk. – F.3. – Spr.5290.
9. Tam samo. – F.H. – Spr.5290.
10. Tam samo. – F.38. – Spr.317.
11. Tam samo. – F.38. – Spr.318.
12. Tam samo. – F.241. – Spr.1.
13. Tam samo. – F.241. – Spr.2.
14. Istorija Rusiv / Ukr. perekl. I. Dracha. – K.: Radjans'kyj pys'mennyk, 1991. – 318 s.
15. Kievskij muzej zapadnogo i vostochnogo iskusstva: Fotoputevoditel'. – K.: Mystectvo, 1986. – 159 s.
16. Kovalyn's'kyj V. Do rodovodu Bogdana Hanenka // Do 150–richchja vid dnja narodzhennja Bogdana Ivanovycha Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. Materialy nauk.–prakt. konf. – K.: Kyj, 1999. – S.14–20.
17. Krutenko N. Hanenky // Pam'jatky Ukraïny. – 1996. – №3–4. – S.62–72.
18. Kornijenko N. Varvara Hanenka – zhyttja, podii', fakty / Do 150richchja z dnja narodzhennja Bogdana Ivanovycha Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju: materialy nauk.–prakt. konf. / Kyi'vs'kyj muzej zahidnogo ta shidnogo mystectva. – K.: Kyj, 1999. – S.36–47.
19. Lindenmejer A. Dobrovol'nye blagotvoritel'nye obshhestva v jepohu Velikih reform // Velike reformy v Rossii. 1856–1874: Sbornik. – M., 1992. – S.286.
20. Osvjashhenie i otkrytie Kievskogo hudozhestvenno–promyshlennogo i nauchnogo muzeja. – K.: Tipo–lit. S. V. Kul'zhenko, 1905. – 30 s.
21. Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1899 god. (Utverzhden 23 janvarja 1900 g.). – K.: Gubernskaja tipografija, 1900. – 72 s.
22. Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1903 god. – K.: Tipografija Imperat. universiteta Sv. Vladimira. Akcion. o–vo pech. i izd. dela N. T. Korchak–Novickogo, 1904. – 54 s.
23. Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1908 god. (Utverzhden... 7 marta 1909 g.). – K.: Tipografija S. G. Sljusarenka, 1910. – 52 s.
24. Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1911 god. (Utverzhden 4 marta 1912 goda). – K.: Tipografija S. G. Sljusarev's'kogo, 1912. – 49 s.
25. Otchet Kievskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva i sel'sko–hozjajstvennoj promyshlennosti za 1915 g. – K.: Tipografija A. Ja. Nejmana, 1916. – 102 s.
26. Otchet Kievskogo birzhevoogo komiteta za 1915 god. (Utverzhden 20 aprelja 1916 goda). – K.: Jeletro–pechatnja «Pol'za», 1916. – 46 s.
27. Otchet po uchebno–vospytatel'noj chasti Muzhskoj torgovoj shkoly i torgovyh klassov imeni N. A. Tereshhenka. Za 15 let s 1897–8–1911–12 ucheb. god. – K.: Tipografija R. K. Lubkov's'kogo, 1913. – 124 s.
28. Pererva V. S. Istorija shkil'nyctva v mistah i selah Kyi'vshhyny XIX – pochatku XX st. – Bila Cerkva: Vydavec' O. Pshonkiv's'kyj, 2008. – 671 s.
29. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. – Sobr. 2. – 1862. – T.37. – Otd.1. – №37852. – S.26.
30. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Doba paleolitu. Drevnosti Pridneprov'ja. Kamennij i bronzovyj veka. Vyp.I – K.: Fototipija i tipografija S. V. Kul'zhenko, 1899.
31. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha predshestvujushhaja velikomu pereseleniju narodov. Vyp.II. – K.: Fototipija i tipografija S. V. Kul'zhenko, 1899.
32. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha predshestvujushhaja velikomu pereseleniju narodov (Ch.II.). Vyp.III. – K.: Tipografija i fotogravjura S. V. Kul'zhenko, 1900.
33. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha velikogo pereselenija narodov. Vyp.IV. – K.: Tipografija S. V. Kul'zhenko, 1901.
34. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha slavjanskaja (VI–XIII v.). Vyp.V. – K.: Foto–tipografija S. V. Kul'zhenko, 1902.
35. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti Pridneprov'ja. Poberezh'e Chernago morja. Vyp.VI. – K.: Foto–tipografija S. V. Kul'zhenko, 1902.
36. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko. Drevnosti russkie. Kresty i obrázky. Vyp.I. – K.: Fototipija i tipografija S. V. Kul'zhenko, 1899; Vyp.II, 1900.
37. Sostav Kievskoj byrzhzy. – K.: Tipografija ymperator. universyteta Sv. Vladymyra N. T. Korchak–Novyckogo, 1900. – 15 s.
38. Tovarishhestvo sveklosaharnyh i rafinadnyh zavodov brat'ev Tereshhenko v Kieve. – K.: Tipografija S. V. Kul'zhenka, 1900. – 59 s. Ros. i franc. jazyk.
39. Ukraïna: hronologija rozvytku / NAN Ukraïny. Instytut istorii' Ukraïny. U 6 t. – T.5. Impers'ka doba 1800–1917 rr. / [O. M. Donik, O. O. Kryzhaniv's'ka, V. B. Molchanov ta in.]. – K.: Krión, 2011. – 560 s.
40. Ustav Juzhno–Russkogo obshhestva pooshhrenija zemledelija i sel'skoj promyshlennosti. – K.: Tip. vys. utv. T.–va pech. d. i torg. I. N. Kushnerev i K^o v Moskve. Kievskoe otdelenie, 1897. – 23 s.
41. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukraïny u m. Kyjevi. – F.442. – Op.635. – Spr.20.
42. Tam samo. – F.707. – Op.12. – Spr.399; Op.210. – Spr.83.
43. Shovkopljias G. M. Pro dijat'nist' B. I. Hanenka u zasnuvanni ta istorii' Kyi'vs'kogo hudozhn'o–promyslovogo i naukovogo muzeju // Do 150–richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. Materialy nauk.–prakt. konferencii'. – K., 1999. – S.51–58.

Kozak O., a professor of the department of ethnology and local lore, M. P. Drahomanov National Pedagogical University (Ukraine, Kiev), kafetno@ukr.net

Contribution of the family of Bogdan and Varvara Khanenko to the development of material and spiritual culture of the Ukrainian people

Entrepreneurship, philanthropy, patronage and collecting by family Bohdan and Varvara Khanenko highlights in the context of national and cultural movement in Ukraine last quarter of the nineteenth – early twentieth century, that contributed to the development of industrial and agricultural production, primary and general vocational education, scientific knowledge and museum business.

Keywords: charity, collecting, patronage, industrial and agricultural production, education, museum business.

***

УДК 94(477.43/44)«1914»

Коляда І. А.,

доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), kolyada.i.a.1968@gmail.com

РЕАКЦІЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СПРОБА РЕТРОСПЕКТИВИ

Висвітлено суспільні настрої в містах Правобережної України на початку Першої світової війни. На підставі аналізу вітчизняної історіографії радянського та сучасного періоду підкреслено, що порушена автором проблема є малодослідженою та суспільно і науково значимою і тому потребує переосмислення й сучасної наукової інтерпретації. Обрані автором географічні межі дослідження зумовлені важливим стратегічним значенням Правобережної України, одна частина якої за воєнної доби опинилася у прифронтовій зоні, а друга – районом тилового забезпечення російських армій на Південно–Західному фронті. Автором встановлено, що настрої населення міст визначалися тісним поєднанням почуттів ейфорії і страху, й інтенсивність останнього залежала від розташування населеного пункту